Немає нічого хибнішого, як ототожнювати ідею твору з думками автора. На жаль, читач і критика слабують на цю недоречну хворобу. Тут я якнайрішучіше застерігаюся проти цього поширеного забобону. "Гарний письменник користується не тільки з власних думок, але й із думок своїх добрих знайомих".

(Ніцше).

Хто має вуха слухати, хай чує.

Вечір.

Допіру повернувся з гулянки.

Було цікаво. Я йшов, а обабіч вулиці розсілися велетенські стоокі жаби. То — будинки, що їх ніч і сплющила, й припосадила. І все місто здавалося святковим збіговиськом жаб із безкраїх трясовин.

Але справа така. В одному темному завулкові до мене приступила жінка й запропонувала свої послуги в справі кохання. Я ввічливо відмовився, стараючись не образити її запобігливості. Ми розбалакались; вона довго скаржилась на підупадок попиту й головне обвинувачення клала на соціальні умови.

— Тепер,— казала вона,— дійшло до того, що жінки до краю розсобачились. Кожна й без грошей оддається. Забули Бога, по канцеляріях вінчаються... Хто ж платитиме?

Вона призналася, що не дивується з моєї одмови, бо я можу й задурно дістати потрібне.

Ми ще довго розмовляли; я оповістив їй, що так само заклопотаний справою "легкого хліба". Моя добра господиня, правда, дає мені рано і ввечері шклянку кави без хліба й цукру, але людина не може цим задовольнитися. А добути ще щось так важко тепер, що мені, справді, шкода часу. Що я винний, що хліб зробився такий важкий на здобуття? Я не потребую багато — аби підтримати життя. Я люблю читати, гуляти ввечері, міркувати й не вбачаю достатніх підстав на те, щоб відмовитися від цього через шлунок.

Вона дивувалася, що думки двох незнайомих людей можуть так збігтися. Точнісінько, як і я, вона любить почитати щось захватне, погуляти з чоловіками й часом навіть поміркувати.

Ми розійшлися, побажавши одне одному щастя в життєвих справах.

1 год. дня.

Так це правда, що геніальні думки спадають раптом! Оце допіру зібрався був вийти з хати, надів капелюх — і збагнув, що мені найбільше личить взятися до спекуляції. Це ж розкіш! Насамперед — вільний. Далі — мандруєш, бачиш багато, й за один раз можна стільки наспекулянчити, що на місяць вистачить. Справді, я жалкую, що раніше не догадався до цього взятися.

Ну, це вже вирішено — я спекулянт. Приємно, коли знайдеш вихід.

Їхати завтра ж! З голодного міста в той край, де хліб і масло дешеві, де картоплею годують свиней, де впиваються молоком і самогоном.

Треба поспішати, щоб сьогодні накупити "виміну" — пару хусток, ниток, сірників, черевики. О, я добре знаю, що "йде" на селі!

Гроші, щоб купити... Гроші... Так, доведеться щось спродати, чимсь поступитися з свого невеличкого майна.

Короткозорі люди звичайно починають спродувати одежу. Яке безглуздя! Бо що треба людині шанувати — так це одежу! Я розумію тих, хто каже про культ тіла,— людині немає іншої ради, як любити те, що їй неминуче дано. А той, хто хоч на хвилину здолає глянути на себе збоку, одразу примітить, що його тіло, хоч яке воно довершене, годиться хіба на жаль та на глум. Чурак, що до нього причеплено чотири палиці й насаджено кулю на підпорці — справді чудний, хоч як його виточуй.

Шкода й мови! Адже ж немає сумніву, що, мавши тіло жаби, людина любила б його так само, як і теперішнє, й так само вславила б його в мармурі, малюнках і слові... Отже, одежа — велика річ! Ми творимо її на свій смак, тимчасом як наше тіло — дарований кінь, якому не виходить дивитися в зуби. Убрання — це гарний нічний горщик, і хоч яка гидка буде його укладина, її, проте, краще ховати в гарному посуді, ніж у поганому, чи й зовсім виливати додолу.

Вночі.

Цілісінький день обмірковував справу з спекуляцією й щораз натрапляв на перешкоди. Я не маю лантухів; виявилось, що реченець моєї посвідки вже минув. А найголовніше — я зробив огляд свого майна і з сумом пересвідчився, що не маю чого продати.

Я зовсім засмутивсь був, але рятункова думка спала мені в голову: не так давно моя добра господиня показувала мені три золоті десятки, що вона їх переховала з добрих часів. Вона старанно загорнула їх у хусточку, пов’язала їх стьожкою й поклала в першу шухляду комода в куток ліворуч.

І от, коли моя добра господиня лягла спати, я, оце допіру, пішов і взяв їх. Ось вони, в моїй кишені. Тепер я спокійний.

Спати не хочеться. Одчинив вікно в садок, дивлюся і слухаю. Шуми клубочаться в далечині, і ніч нерухомо звисає з верховіття дерев, мов прозорі грона загусклого повітря.

Я рівняю день до ночі, день, коли люди метушаться, заклопотані посадами й працею,— до ночі, коли люди мають змогу спинитися.

Справді, жалюгідне твоє становище, дню! Бо все, здобуте вдень, буде віддано ночі. Ту силу, що виростає на хлібі, приробленому вдень, той досвід і знання, що його дає сонце,— ти, ноче, те маєш! Бо під твоїм тихим наметом працює вчений, мріє юнак і міркує мудрець. Все, що найглибше ховається в серці, вночі процвітає, і запашною квіткою розгортується на ланах ночі людська душа. Бо вночі кохають, грабують, змовляються, вночі розстрілюють навіть — і тобі, ноче, моя хвала!

Ти, мов добродійна чарівниця, затуляєш нам темрявою очі, щоб ми дивились у середину себе, як у льох, повний коштовного каміння. Ти даєш нам увесь світ під ноги, ти вчиш нас любити самих себе — і тобі, ноче, моя хвала!

Якби міг я притиснутись до твоїх грудей, ти відчула б мою душу, повну твоїх заповітів, і моє серце, велике, як твоє обличчя.

Я вже повертаюся з своєї спекулянтської подорожі. Але сумний мій поворот...

Події склалися для мене фатально. Ті речі, що їх інші вимінювали на пуд борошна, я віддавав за десять фунтів. Я не міг ані говорити з селянами, ані торгуватись. Мене охопило почуття страшенної огиди до того, що я робив, і я постановив якнайшвидше здати свій крам хоч абияк, щоб закінчити цю брудну справу. І врешті дістав далеко менше, ніж міг би купити в місті за ті гроші без ніякого клопоту.

З невеличким лантушком я повертався з села до невеличкої станції, мов робітник, що докінчує працю, яку йому загадано було.

А тут нас оточили червоноармійці й одібрали все, що ми, спекулянти, мали були. Був якраз час збирання харчподатку, і не можна було вільно возити харчі. Але дивно не те. Дивно те, що через годину дехто дістали свої харчі собі назад. Я знаю, як то скоїлось: там благали, жінки віддавались чи принаймні погодились оддатися.

А я благати не міг і найменше вже — віддатися!

І от голодний, без грошей, без харчів, я сиджу під жовтими деревами, й на мене стелиться їхній мертвий лист.

Вже дома. Доїхав щасливо, але пригода, яка цікава пригода!

Сидівши там, на станції, я, звичайно, захотів їсти. І дедалі, то більше. Треба було щось почати. Я пішов до вокзалу. Властиво, до того місця, де був колись вокзал і де тепер підвищувався тільки незграбний мур, а навкруг його купою лежала неприбрана цегла. Хтось наступав, хтось відступав — і вокзал зруйновано. Поруч із глини зліплено хижу, де стоїть телеграфний апарат. Навкруги спекулянти, що їм довгенько-таки доводиться чекати потягу, порили собі землянки й там живуть. Маленьке півпідземне місто з своїми звичаями й законами.

Бачивши страви, що варилися, я ще дужче захотів їсти. Голод опанував мене, і я тремтів, як закоханий напередодні обіймів. Знічев’я з нудьги я пішов просто в степ. Потяг повинен був бути через шість годин, та чи й буде ще, бо мав бути тому два дні.

Навкруги все скошено й жовто. Похмура одноманітність нагонить нестому. Сонце пече. Кожний крок дзвенить у голові колючим ударом. Я йду, і повз мене поволі плазує земля.

Врешті я натрапив на баштан. Кавуни й дині лежали ще на огудині, й самий їхній вигляд зняв у мені всередині цілу завірюху. В роті пересохло і в голові потьмарніло. Я нахилився, взяв каменюку на випадок собаки й посунув на баштан.

Перший-ліпший кавун, що я його схопив, був нестиглий, але я не міг утриматись, почав тремтячими руками видирати його тепле соковите м’ясиво та запихати собі в рот.

Пожерши його, я вже не мав сили взятися до другого. Страшенна притома опанувала мене, і я витягся на землі. По обличчю мені котився масний піт, мішаючись з липучим

кавуновим соком. Розкинувши руки, я лежав під палючим сонцем, часто змокрілий, заплющивши очі.

Не знаю, чи швидко я опритомнів. Мене штовхано й бито. Схопившись, я побачив сивого діда, що цюкав мене ціпком і скажено лаявся:

— А, ворюго, волоцюго...

Я вирвав йому з рук ціпок, не розуміючи, за що мене бито. Тоді дід кинувся на мене й схопив за горло рукою. Я хекнув і, почуваючи, що млію, добув із кишені приховану на собаку каменюку та шерехнув нею діда по голові. Він захарчав і впав.

Перемога збадьорила мене. Нахилившись, я зв’язав дідові руки очкуром і засміявся. От так пригода!

Тоді тільки я зрозумів, що дід-баштанник спіймав мене на злочині. Он і курінь, що я його не примітив раніше в улоговині. Тільки-но я побачив той курінь, а мене все затремтіло, і я знову відчув у собі голод, як важке жало. Там, у курені, напевно харчі!

Я біжма побіг — і не помилився. На моє щастя, дідові, видимо, недавно принесено їжу. Знайшов цілу добренну паляницю, шматок сала, яєчка й пшоно. Підобідавши добре, я решту загорнув у хустку й пішов геть, наспівуючи.

Дорогою мені спало на думку, що личить перепросити діда за неприємності й з’ясувати йому якнайпростіше, що врешті ніхто з нас не винний: життя нас звело, змусило побитися, і коли вже нарікати, то тільки на життя. А ми, як ми розумні, маємо стиснути тепер одне одному руки, закурити цигарку й любо погомоніти.

Приступивши до діда, я побачив, що він чисто плаває в крові. Годі йому дихати — я таки добре стуконув його! Таким способом на землі відбулося ще одне загубство.

Ще я тримаюсь. Єсть ще з півпуда борошна. Їм я самий хліб, курю махорку, та й то обмежено.

Вночі.

Під час спекулянтської подорожі мені трапилася ще одна пригода, яку я вже забув і з наслідків її скористався оце допіру.

Справа така. Їхати мені випало ввечері та ще й на вагоновому даху — всередині вагонів було повнісінько, як оселедців. Можна було ще їхати на буферах чи на паротягу верхи, але я обрав дах. Потьмарніле повітря обливало весь час обличчя, внизу наобабіч широкими просторами бігла земля, й було почуття вільного дужого лету під хмарами. Я встав і заспівав. Мою пісню підхоплено на інших дахах та в вагонах, і потяг летів справді, як дивовижний співочий птах, повний сили й завзяття.

Я зліз, сп’янілий з руху, пісні, повітря й простору. Мене перегонили спекулянти й спекулянтки, і їхній вигляд викликав у мені ніби давнезні спогади про події, що відбулися допіру. І було гарно, ніби я не мав нічого ні позад себе, ані попереду, й мене брав сумнів, чи справді я єсть.

Ззаду покликано:

— Товаришу! Товаришу!

Я озирнувся. Товста жінка, зігнувшись під лантухом удвоє, гукала на мене, засапуючись. Я спинився.

Вона кинула лантух на землю майже плачучи. Вона, бач, забарилась у вагоні й не запопала вже носильника. Нести несила. Чи не послужу я? Вона заплатить...

Я нахилився, взяв лантух на плечі й поніс. Вона йшла поруч, оддихуючи, і не вгавала мені дякувати. Далі спитала, хто я такий. Я сказав, що студент. О, вона має пошану до студентів! Вона сама вчилася колись; гадала навіть до гімназії вступити,— та де там! Тепер вона торгує на базарі пиріжками. Заробляє добре, та що це за життя? Коли ще був живий її чоловік, машиніст, то ще хоч як було, та й то п’яниця він був. Ох, бив її!.. Світу не бачила! А тепер одинока, як бур’янина в полі. Ой, життя!

Ми йшли довго, на краймісто, і вона весь час розповідала. Спинилися перед невеличким будинком. Скільки я візьму? Нічого, я просто прогулявся. Та як то? Тепер із рідного батька беруть!.. Дуже просто. Ну якщо так, то хай я зайду до неї колись попоїсти пиріжків, увечері вона завсіди дома, якщо не їде куди по харчі. Куди їй ходити? Вулиця така, будинок такий, звуть Марта.

Сьогодні, гулявши, я згадав про це, і аж слинка мені покотилась, коли я уявив собі масні пиріжечки. Я ж їм самий хліб, курю махорку! Постановив піти.

Я застав її вдома, і вона зраділа невимовно. Вона й надії не клала, що я, студент, згадаю про неї, бідну спекулянтку. Ну, тепер ми будемо добре знайомі! Вона, бач, зовсім-зовсім самотня. Ой, життя! Вдень на базарі сама лайка, а ввечері дома однісінька як палець. Який же я любий! Ну хай же я сяду! Я, бач, не пішов на бульвар забавлятися з панночками, а завітав до неї, бідної спекулянтки! Пиріжечки ще в печі, зараз будуть. А чи не перекушу я чого-небудь? Може, оселедця з

свіжою картоплею? Горілки, хай я вибачу, немає — хіба вона сподівалася такого гостя?

Я сів, приємно відчуваючи себе паном становища. Враз з’явився оселедець; і треба сказати, я пожер його з кісточками, як кроля гадюка. А вона сиділа й захоплено дивилася мені в рот, ніби я їй велику послугу робив, ївши,— і без угаву дивувалася, який то я любий хлопець.

По оселедці я далеко збадьорішав, а після солодких пиріжків і зовсім звеселів. Встав — почав походжати по хаті, жваво розмовляючи. Вона сиділа й щасливо дивилась на мене. Так несподівано я зробив радість цій жінці.

Вона була товста, неохайно вбрана, з грубими рисами обличчя. Тільки очі були тужні й здавалися гарними. Мені спало на думку, що вона зовсім не підходить до мого колишнього ідеалу дружини. Я, бувши колись зелений юнак, обміркував взагалі питання про дружину й дійшов висновку, що то повинна бути жінка гарненька, дурненька й не товста. Це ще більше звеселило мене.

Побачивши на стіні гітару, я спитав, чи не вона це грає. Ой ні, то її чоловік, машиніст, грав був. Він п’яниця був, бив її, але вона має жаль за ним. Мужчина хоч поб’є гірко, та й приголубить солодко. Погано без мужчини жити, та ще тепер, та ще молодій — їй же тільки тридцять п’ять. А я граю? Ну, так хай я заграю!

Я взяв гітару, заграв і заспівав. То співала моя душа, радіючи, що напхане черево не турбуватиме її хоч якийсь час.

Вона слухала й заплакала. Ой, як я нагадую їй її чоловіка! Він точнісінько так грав.

Довідавшись, що я їм самий хліб, вона трохи не зомліла. Врешті я пішов од неї, мавши чималий пакунок із харчами, пачку цигарок і запросини на пиріжки в неділю, конче в неділю, вона чекатиме.

На вулиці я щораз посміхався. Допіру справді відбулася казка, хоч і шлункова, та ще й повторитися мала!

Сьогодні неділя, день і для мене святковий. Минулі дні я ходив мов безнадійно закоханий. Часом мене опановувала млявість; я з тонкою насолодністю мріяв про масні пиріжечки, і, коли уявляв собі їхній смак, кров мені палахкотіла й бухала в голову. Я викликав їхній образ, і коли вони, мов живі, лежали переді мною, рожевенькі й гарненькі,— мені душу захоплював нестримний потяг до них, і я навіть написав на честь пиріжечків прекрасний сонет.

А сьогодні я мав їх фізично. Розкішна річ — фізичне посідання.

Уже вечір холодний. Вже незабаром зима, і всі знають про це, тільки, мов змовившись, мовчать і вдають, що ще тепло. Ще юнаки в білому, дівчата в прозорому й дерева вперто затримують решту листу. Смішно! Я надів пальто, от і все.

Я так і знав — була горілка. Запалено велику лампу, й стіл накрито скатертиною. Вона прибралась у нову сукню й наділа корсет. Була баранина, кава й пиріжки. Ми випили по кілька чарок, і моя голова з незвички трохи обважніла.

По вечері ми сіли поруч; я взяв гітару й співав. Вона сиділа близько мене й, щасливо посміхаючись, хапала мій голос.

— Який же ви молодий, який молоденький,— захоплено казала вона,— ви мені чи не в сини годитесь!.. Дайте, я поцілую, як мати... Ви ж, мабуть, сирітка!..

Вона поцілувала мене в чоло, далі — в щоку, потім просто в губи й уже не раз. Я не пручався. Я розумів, що за пиріжечки треба платити, й тільки радів, що плачу такими дешевими грішми.

Пішов я від неї на ранок. Все було розв’язано: я житиму в неї ніби небіж. О, поки вона здорова, я не матиму про що турбуватися! Мені все буде — і їжа смачна, й одежа, й питво. Так казала вона, тиснувшись до мене.

Було холодно, і я не шкодував, що взяв пальто. Я йшов бадьоро, повний сили, хоч мені ще не вірилось, що таке щастя відчинило мені браму.

"Як гарно,— гадав я,— що ми, люди, такі різні, що один з нас потребує зовсім іншого, ніж другий. Те, що для одного — завалящий крам, для другого — велика цінність".

Мені не хотілося спати. Вдома я відчинив вікно й довго стояв біля нього. Надворі вогкий осінній ранок, і далечінь завезлася туманом. Тихо. Дерева стоять похнюпившись, і чути, як падають їхні сльози на землю. Вони плачуть, бо йде зима; бгається їхня душа й ховається десь глибоко від морозів. Плаче природа, й туманом повстають її сльози над землею.

Як чудно! Тут смерть, а ми надягнемо кожухи, запалимо грубки й електрику та житимемо взимку, як улітку, ще навіть радіючи з різноманітності. Ми підемо в театри, в гості, а тут мерзнутиме трава під снігом і спиняться річки. От і я, природо, стою перед новим життям, а ти в цей час берешся смертю. Ти

родила мене, а я тебе покинув, невдячний син, і в твоїх сльозах є хоч одна й за мою зраду.

Воно почалося, нове життя! Яка радість, який спокій! Шлунок задоволено, і моя душа шугає над світом, як духотворець.

Тепер я більше ніж коли дивуюся з неспритності й неталановитості жінок, що не змогли скористати з тих прекрасних обставин, що в них вони так довго пробували. Протягом століть жінка була в такому становищі, як я тепер,— на утриманні,— мала змогу не турбуватися про хліб — і куди вона повернула свій дух? Чи піднесла вона свою душу на височінь? Чи утворила вона хоч що-небудь?

Леле! Вона була тільки самичка, маленька самичка, що не вигадала кращого, як змагатись до рівноправності. Я маю жаль до жінок,— вони нещасні: те, до чого їм треба було б іти, лежить уже позад них. Чи не гадають вони знайти щастя на новому шляху? О, чоловік давно вже йде цим шляхом, а щастя ще не знайшов!

Я почуваю себе, мов немовлятко в колисці, я ніби ссу великі груди існування. Мене колише життя, що я бачу, і його гармидер співає мені пісню. Я ніби стою на височезній горі, й біля ніг моїх — хмари й земля. А поруч — сонце, якому моляться, і я можу обняти його, як брата.

Я споглядаю сам себе. Там, на базарі, де моя подруго продає пиріжки,— сварка, лайка, заздрість, брехня,— а я виростаю з цього, як холодна хризантема на угноєній землі... Так де-не-де на ланах життя повстаємо ми, самотні, пишно-холодні квітки, і вдивляємось у самих себе, як у безодню світла і тіні.

Уже вечір. І в мені сутеніє, скрізь запалюються живі вогні, мов світляки серед лісу. То — спогади.

Я люблю цей час, коли душа моя, мов усіма забута бабуся, розкладає свої довгі пасьянси з запилених карт. І тимчасом як удень здається, що не маєш минулого, ввечері певний, що майбутнє не існує. Ніби стежку, що нею йшов був, уже скінчено, й ти сів спочивати під тінявим деревом і не маєш уже куди йти. Тоді береш книгу власного життя й поволі перегортаєш її сторінки. І щораз робиш це, ніби востаннє, і прощаєшся з кожним рядком, як назавжди.

Ось я маленький, ось край, де я народився. А он я — юнак, он дівчата, що я їх був кохав. Я здіймаю капелюха: прощайте! Ви несли мені радощі й болі, але я дякую вам за те, що ви були.

Я перегортаю сторінки минулого, і на душу мені ллється тепла вода. А душа моя прибирається в біле й збирається на похід по всесвіту, щоб бачити все й усе вмістити.

Сум кладе мені на обличчя м’які пучки. Хай же напахчить він мене, хай омиюся в ньому з насолодою, як мандрівець в оазі серед пустелі!

Бо то сум веде душу в безкрає!

1922